

SAMVAD E - JOURNAL

ISSN (Online) :2583-8334

(International Peer-Reviewed Refereed Journal)

Volume 4, Issue-1, January to March : 2026

Published by Rangmati Publication

<http://www.rangmatipublication.com/>

પ્રાચીન ભારતની ન્યાય પ્રણાલીની આધુનિક કાયદા પર અસરો

પ્રકાશ મનુભાઈ ગુગડિયા (B.A., LL.M)

નવયુગ લો કોલેજ

બા ની વાડી પાછળ, રાજકોટ મોરબી હાઈવે, તા.ટંકારા જી. મોરબી

પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન ભારતમાં ન્યાય પ્રણાલી (Judicial System) અત્યંત વિકસિત અને સુવ્યવસ્થિત હતી. તે ધર્મ (Dharma) પર આધારિત હતી, જેનો અર્થ થાય છે નૈતિકતા, ન્યાય, સત્ય અને સમાજના નિયમોનું પાલન. મુખ્ય ગ્રંથો જેમ કે મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ, બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ અને કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્રમાં આ વ્યવસ્થાનું વિગતવાર વર્ણન મળે છે.

ન્યાયના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

- ન્યાયનું આધાર ધર્મ હતો — રાજા પણ ધર્મનું પાલન કરવા બંધાયેલો હતો.
- ચાર પગ (ચતુષ્પાદ વ્યવહાર) — નારદ સ્મૃતિ અનુસાર:
 1. ધર્મ (સ્મૃતિ-શાસ્ત્રના નિયમો)
 2. વ્યવહાર (પુરાવા અને પ્રમાણ)
 3. ચરિત્ર (સ્થાનિક રીત-રિવાજો / પરંપરા)
 4. રાજશાસન (રાજાના આદેશ) — આ ચારમાંથી પાછલો પહેલાને રદ કરી શકે.

કોર્ટના પ્રકાર (Courts in Ancient India)

પ્રાચીન ભારતમાં ન્યાય વ્યવસ્થા વિકેન્દ્રિત હતી. વિવિધ સ્તરે કોર્ટ હતા:

કોર્ટનો પ્રકાર	વર્ણન	અધિકારક્ષેત્ર	અધ્યક્ષક
કુલ (Kula)	કુટુંબ/વંશના વડીલોની સભા	કુટુંબીય વિવાદો	કુટુંબના મોટા સભ્ય
શ્રેણી (Shreni)	વેપારી/કારીગર સંઘ/ગિલ્ડની સભા	વેપાર, વ્યવસાય સંબંધિત વિવાદો	શ્રેણીના મુખિયા
પુગ (Puga)	ગામ/શહેરના વિવિધ વર્ગના લોકોની સંયુક્ત સભા	સ્થાનિક/ગામડાના વિવાદો	ગામના વડીલો
રાજાની કોર્ટ	રાજા દ્વારા નિમાયેલ અધિકારીઓની કોર્ટ અથવા રાજા સ્વયં	ગંભીર નાગરિક/ફોજદારી કેસ	રાજા અથવા ધર્મસ્થ/અમાત્ય

બૃહસ્પતિ સ્મૃતિ અનુસાર ચાર મુખ્ય પ્રકારની કોર્ટ:

- પ્રતિષ્ઠિત (સ્થાયી કોર્ટ — શહેરમાં)
- અપ્રતિષ્ઠિત (ફરતી કોર્ટ)
- મુદ્રિત (રાજાના મુદ્રા ધરાવતી કોર્ટ)
- શાસિત (રાજા સ્વયં ચલાવતી કોર્ટ)

વ્યવહાર પ્રક્રિયા (Legal Procedure — Vyavahara)

ન્યાય પ્રક્રિયા ચાર તબક્કામાં વહેંચાયેલી હતી (આજની જેમ):

1. પ્લેઈન્ટ/ફરિયાદ (પ્રતિજ્ઞા/આવેદન) — ફરિયાદી લેખિત અથવા મૌખિક ફરિયાદ કરે.
2. જવાબ/ડિફેન્સ (ઉત્તર) — આરોપી પોતાનો જવાબ આપે.

3. પુરાવા/હિયરિંગ (પ્રમાણ) — સાક્ષીઓ, દસ્તાવેજો, પ્રમાણની તપાસ.

4. નિર્ણય/ડિક્રી (નિર્ણય) — ન્યાયાધીશ નિર્ણય આપે.

પુરાવાના પ્રકાર (Modes of Evidence):

- માનવીય પુરાવા — દસ્તાવેજો (લેખ્ય), સાક્ષીઓ (સાક્ષ્ય), કબજો (પ્રત્યક્ષ ભોગ).
- દૈવી પુરાવા (ઓર્ડલ/દિવ્ય પરીક્ષણ) — આગ, પાણી, ઝેર, ધર્મ, તુલા વગેરે (જ્યારે અન્ય પુરાવા ન મળે ત્યારે).
 - આગની પરીક્ષા: હાથમાં ગરમ લોખંડ પકડવું.
 - પાણીની પરીક્ષા: પાણીમાં ડૂબીને શ્વાસ રોકવો.

સાક્ષીઓના ગુણ: સારા ચરિત્રવાળા, વિશ્વાસપાત્ર, ધર્મજ્ઞાની. ખોટા સાક્ષીને દંડ અને કેટલીક વખત શારીરિક સજા.

મનુસ્મૃતિના ૧૮ વ્યવહારપદ (18 Titles of Law / Grounds of Litigation)

મનુસ્મૃતિમાં ૧૮ મુખ્ય વિષયો જેના પર મુકદ્દમો ચાલી શકે:

- (1) ઋણ (કરજ ન ચૂકવવું), (2) નિક્ષેપ (જમા રકમ), (3) અસ્વામિવિક્રય (બિન-માલિકી વેચાણ), (4) સંભૂય સમુત્થાન (પાર્ટનરશિપ), (5) દાનાપ્રતિગ્રહ (ભેટ ન આપવી), (6) વેતનાદાન (વેતન ન આપવું), (7) સંવિદ્-વ્યતિક્રમ (કરાર ભંગ), (8) કય-વિક્રયાનુશય (વેચાણ રદ કરવું), (9) સ્વામિ-પાલ-વિવાદ (માલિક-રખેવાળ વિવાદ), (10) સીમા-વિવાદ (સીમા વિવાદ), (11) વાકૂ-પારુષ્ય (શાબ્દિક હુમલો), (12) દંડ-પારુષ્ય (શારીરિક હુમલો), (13) સ્તેય (ચોરી), (14) સાહસ (હિંસા/બળવો), (15) સ્ત્રી-સંગ્રહણ (સ્ત્રી પર જાતીય અત્યાચાર), (16) સ્ત્રી-પુસ્-ધર્મ (પતિ-પત્ની વિવાદ), (17) વિભાગ (વારસાઈ વિભાગ) (18) ઘૂત-સમાહ્ય (જુગાર/સટ્ટો)

સજાઓ (Punishments)

- દંડ (આર્થિક દંડ) — સૌથી સામાન્ય.
- શારીરિક સજા — કોરડા, અંગભંગ (ગંભીર ગુનાઓમાં).
- નિર્વાસન (દેશનિકાલ).
- મૃત્યુદંડ (ખૂન, રાજદ્રોહ જેવા ગંભીર ગુનાઓમાં).
- સજા ગુનાની તીવ્રતા, જાતિ, સ્થિતિ અને સમય-સ્થળ અનુસાર નક્કી થતી.

પ્રાચીન ભારતની આ ન્યાય વ્યવસ્થા આજની કેટલીક આધુનિક વ્યવસ્થાઓ સાથે સમાનતા ધરાવે છે — જેમ કે પુરાવાનું મહત્વ, સાક્ષીઓની તપાસ, અપીલની વ્યવસ્થા અને ન્યાયાધીશની નિષ્પક્ષતા. આ વ્યવસ્થા ધર્મ, ન્યાય અને સમાજની સુરક્ષાને કેન્દ્રમાં રાખીને બનેલી હતી.

પ્રાચીન ભારતીય ન્યાય વ્યવસ્થામાં દૈવી પુરાવા (Divya Pramana) અથવા ઓર્ડલ્સ (Ordeals / Divine Tests / દિવ્ય પરીક્ષણ) એ એક વિશેષ પ્રકારના પુરાવા હતા, જે માનવીય પુરાવા (સાક્ષી, દસ્તાવેજ, કબજો) ન મળે અથવા અપૂર્ણ હોય ત્યારે વપરાતા. આમાં વિશ્વાસ હતો કે દેવતા સીધી રીતે હસ્તક્ષેપ કરીને અપરાધીને દોષી ઠેરવે છે અને નિર્દોષને બચાવે છે.

આ પરીક્ષણો મુખ્યત્વે ગંભીર આરોપો (જેમ કે ચોરી, રાજદ્રોહ, બ્રહ્મહત્યા, ઉચ્ચ રકમના કરજ)માં અને જ્યારે અન્ય પુરાવા ન મળે ત્યારે જ વાપરવામાં આવતા. મનુસ્મૃતિમાં ઓછા પ્રકારોનું વર્ણન છે, પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ અને બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં વધુ વિગતવાર છે.

મુખ્ય દૈવી પુરાવાના પ્રકારો

વિવિધ ગ્રંથો અનુસાર પ્રકારોમાં થોડો તફાવત છે, પરંતુ સૌથી સામાન્ય નીચે મુજબ છે:

ક્રમ	દૈવી પરીક્ષણનું નામ	સંસ્કૃત નામ	કોને માટે યોગ્ય (સામાન્ય નિયમ)	પ્રક્રિયા અને નિર્ણયનું માપદંડ	ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ
1	તુલા (તરાજુ / બેલેન્સ)	Tula / Dhata	સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, અંધ/લંગડા, બ્રાહ્મણ, રોગી	વ્યક્તિને પહેલા તોળવામાં આવે, પછી દેવતાના નામે મંત્રોચ્ચાર સાથે ફરી તોળવામાં આવે. જો બીજી વખત વજન ઓછું થાય → નિર્દોષ; વધુ થાય → દોષી.	યાજ્ઞવલ્ક્ય, નારદ
2	અગ્નિ (આગ)	Agni	ક્ષત્રિય, ગંભીર આરોપોમાં	ગરમ લોખંડ અથવા બાળતી આગમાંથી પસાર થવું. જો બળે નહીં અથવા ઘા ન થાય → નિર્દોષ.	મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, નારદ

3	જળ (પાણી)	Jala / Ap	વૈશ્ય	ઊંડા પાણીમાં ડૂબીને શ્વાસ રોકી રાખવો. જો ડૂબી જાય અને શ્વાસ ન રોકાય → નિર્દોષ; ઉપર આવી જાય → દોષી.	યાજ્ઞવલ્ક્ય, નારદ
4	વિષ (ઝેર)	Visa	શૂદ્ર (અથવા અન્ય વર્ગમાં ઓછા પ્રમાણમાં)	નિયત માત્રામાં ઝેર આપવું (જેમ કે 7 યવ જેટલું). જો કોઈ અસર ન થાય → નિર્દોષ.	યાજ્ઞવલ્ક્ય, નારદ
5	કોશ (પવિત્ર જળ / શપથ જળ)	Kosha	સામાન્ય કેસોમાં	પવિત્ર જળ અથવા દેવતાના નામે શપથ લઈને પીવું. 3 દિવસમાં બીમારી ન આવે → નિર્દોષ.	યાજ્ઞવલ્ક્ય, વિષ્ણુ
6	તંડુલ (ચોખા / રાઈસ)	Tandula	ચોરીના આરોપમાં	ગરમ ચોખા મુઢીમાં રાખીને ચાવવા. જો જીભ બળે નહીં → નિર્દોષ.	નારદ, બૃહસ્પતિ
7	તપ્ત માષ (ગરમ સોનું / ગરમ સિક્કો)	Taptamasha / Hot piece of gold	ગંભીર કેસોમાં	ગરમ સોનાનો ટુકડો હાથમાં લેવો. જો બળે નહીં → નિર્દોષ.	નારદ
8	શપથ (સોલમ ઓથ / શપથ)	Shapatha	ઓછા ગંભીર કેસોમાં	દેવતા/પવિત્ર વસ્તુના નામે શપથ લેવા. ખોટા શપથથી દેવતા સજા આપે તેવી માન્યતા.	નારદ, બૃહસ્પતિ

મહત્વના નિયમો અને શરતો

- માનવીય પુરાવા હોય તો દૈવી પુરાવા નહીં — યાજ્ઞવલ્ક્ય (2.22) અનુસાર જો સાક્ષી કે દસ્તાવેજ હોય તો દૈવી પરીક્ષણ નહીં.
- રકમની મર્યાદા — 1000 પણથી ઓછી રકમના વિવાદમાં આગ, વિષ કે તુલા નહીં.
- સમય અને સ્થળ — સૂર્યોદયે, રાજા/બ્રાહ્મણોની હાજરીમાં, મંદિર/ચોકડી/ન્યાયસભામાં.
- તૈયારી — એક દિવસનો ઉપવાસ, સ્નાન, વેશ ભીનો રાખવો.
- સંમતિ — સામાન્ય રીતે બંને પક્ષની સંમતિથી, પરંતુ રાજદ્રોહ જેવા ગંભીર કેસમાં એક પક્ષ પણ માંગી શકે.
- નારદ સ્મૃતિમાં 7 પ્રકાર, બૃહસ્પતિમાં 9 સુધીના ઉલ્લેખ મળે છે.

આ પરીક્ષણો આજના સમયમાં અમાનવીય અને અવૈજ્ઞાનિક લાગે છે, પરંતુ તે સમયે તે ધાર્મિક વિશ્વાસ, નૈતિક ભય અને સમાજમાં ન્યાયની ભાવના જાળવવા માટે અસરકારક માનવામાં આવતા. આજના કાયદામાં તેનું સ્થાન પુરાવા અને તપાસની આધુનિક પદ્ધતિઓએ લીધું છે.

દુનિયાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ન્યાય પ્રણાલી

દુનિયાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં ન્યાય પ્રણાલી અને પ્રક્રિયા અત્યંત વિવિધ હતી, પરંતુ મોટા ભાગે તે ધર્મ, રાજા/ફરાઓની દૈવી અધિકાર, સમાજીય વ્યવસ્થા અને પુરાવા પર આધારિત હતી.

મુખ્ય સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ

- મોટા ભાગની સંસ્કૃતિઓમાં ન્યાય દૈવી અથવા રાજાના આદેશ પર આધારિત હતો.
- લેખિત કોડ પ્રથમ મેસોપોટેમિયામાં (Ur-Nammu → Hammurabi) શરૂ થયા.
- ઓર્ડીલ / દિવ્ય પરીક્ષણ (આગ, પાણી, ઝેર, તુલા) ઘણી જગ્યાએ વપરાતા જ્યારે પુરાવા ન મળે.
- વર્ગ/જાતિ અનુસાર અલગ સજા (મેસોપોટેમિયા, ભારતમાં સ્પષ્ટ).
- સજામાં મૃત્યુદંડ, અંગભંગ, દંડ, દેશનિકાલ સામાન્ય.
- પુરાવામાં સાક્ષી અને દસ્તાવેજો મુખ્ય, પરંતુ ટોચે અથવા ઓર્ડીલ પણ વપરાતા.

આધુનિક પ્રભાવ

- Hammurabi → "આઈ ફોર એન આઈ" અને લેખિત કોડનો આધાર.
- રોમ → સિવિલ લો, કોન્ટ્રાક્ટ, પ્રોસીજર (આજના યુરોપિયન કાયદા).
- ગ્રીસ → જ્યુરી સિસ્ટમ, ડ્યુ પ્રોસેસ.
- ભારત → ધર્મ આધારિત ન્યાય → હિંદુ પર્સનલ લો.
- ચીન → રાજ્યની કેન્દ્રીય શક્તિ અને નૈતિકતા.

આધુનિક ભારતીય ન્યાય પ્રણાલી પર પ્રભાવ

પ્રાચીન ભારતીય કાયદાઓ (મુખ્યત્વે ધર્મશાસ્ત્ર, મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર વગેરે) એ આધુનિક ભારતીય ન્યાય પ્રણાલી પર મર્યાદિત પરંતુ મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પાડ્યો છે. આધુનિક ભારતીય ન્યાય વ્યવસ્થા મુખ્યત્વે બ્રિટિશ કોલોનિયલ કાયદા (IPC 1860, CrPC 1898, Evidence Act 1872) અને ભારતીય બંધારણ (1950) પર આધારિત છે, જે સેક્યુલર, સમાનતા અને માનવ અધિકારોને કેન્દ્રમાં રાખે છે. તેમ છતાં, પ્રાચીન ભારતીય વિચારધારા (ખાસ કરીને ધર્મ, ન્યાય, પ્રમાણ, પ્રક્રિયા) ના કેટલાક તત્વો આજે પણ અસર કરે છે.

મુખ્ય પ્રભાવના ક્ષેત્રો

ક્ષેત્ર	પ્રાચીન ભારતીય વ્યવસ્થા (ધર્મશાસ્ત્ર / સ્મૃતિ)	આધુનિક ભારતીય ન્યાય વ્યવસ્થા (બંધારણ / કાયદા)	પ્રભાવ / સમાનતા / તફાવત
ન્યાયનો આધાર (Justice)	ધર્મ (નૈતિકતા, કર્તવ્ય, સમાજીય સંતુલન) - રાજા પણ ધર્મના અધીન.	ન્યાય, સમાનતા, સ્વતંત્રતા (આર્ટિકલ 14, 21), રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો (DPSP).	ધર્મની નૈતિકતા → આજે સમાજીય ન્યાય અને મોરલ રિસ્પોન્સિબિલિટીમાં પ્રતિબિંબિત.
ન્યાય પ્રક્રિયા (Procedure)	4 તબક્કા: પ્લેઇન્ટ → જવાબ → પુરાવા → નિર્ણય; પુરાવા (સાક્ષી, દસ્તાવેજ, દિવ્ય પરીક્ષણ); પ્રમાણની તપાસ.	CrPC, CPC, Evidence Act - Complaint, Written Statement, Evidence, Judgment; Due Process.	પ્રાચીન પ્રોસીજર (પ્લેઇન્ટ-રિપ્લાય-ડિયરિંગ-ડિકી) આજની સિવિલ/ક્રિમિનલ પ્રક્રિયા સાથે સમાન.
પુરાવા (Evidence)	સાક્ષી, લેખ્ય (દસ્તાવેજ), કબજો, દિવ્ય પુરાવા (આગ, તુલા, વિષ).	Evidence Act 1872 - Oral, Documentary, Circumstantial; No ordeals.	સાક્ષી અને દસ્તાવેજનું મહત્વ સમાન; દિવ્ય પુરાવા નકારાયા (સેક્યુલર).
રેઝ જ્યુડિકેટા (Res Judicata)	પ્રાંગ ન્યાય (પહેલા નિર્ણય પછી ફરી વિવાદ નહીં).	CPC Section 11 - Res Judicata.	પ્રાચીનમાંથી સીધો પ્રભાવ - કાત્યાયન સ્મૃતિમાં આધુનિક જેવા નિયમો.
હિંદુ પર્સનલ લો	મનુ/યાજ્ઞવલ્ક્ય → વારસો, વિવાહ, સ્ત્રીધન (મિતાક્ષરા, દાયભાગ).	Hindu Marriage Act 1955, Hindu Succession Act 1956 (સુધારા સાથે) - મિતાક્ષરા/દાયભાગ પર આધારિત.	મુખ્ય પ્રભાવ - વારસા/સંયુક્ત કુટુંબના નિયમો પ્રાચીન સ્મૃતિઓથી આવે છે.
દંડ / સજા	પ્રમાણસર દંડ, વર્ણ અનુસાર અલગ, પુનઃસ્થાપન (restorative).	IPC - પ્રમાણસર સજા, પુનર્વસન (reformative).	પ્રમાણસર સજા (proportionality) અને restorative justiceનો આધાર પ્રાચીનમાંથી.
ગ્રામ ન્યાયાલય / મધ્યસ્થી	કુલ, શ્રેણી, પુગ (સ્થાનિક સભા), મધ્યસ્થી.	Gram Nyayalaya Act 2008, Lok Adalat, Arbitration.	પ્રાચીન સ્થાનિક/મધ્યસ્થી વ્યવસ્થા → આજે ગ્રામ ન્યાયાલય અને લોક અદાલતમાં પુનર્જીવિત.
રાજા / રાજ્યની ભૂમિકા	રાજા ધર્મના રક્ષક, ન્યાય આપનાર (પરંતુ ધર્મ અધીન).	રાજ્ય કાયદાના રક્ષક, Rule of Law (Article 14).	રાજા ધર્મ અધીન → આજે Rule of Law અને Judicial Independence.

મુખ્ય પ્રભાવના બિંદુઓ

- ધર્મ અને ન્યાયની ભાવના — પ્રાચીનમાં ધર્મ = નૈતિકતા + કર્તવ્ય + ન્યાય. આજે બંધારણમાં સમાજીય ન્યાય, સમાનતા અને મૂળભૂત કર્તવ્યો (Article 51A)માં પ્રતિબિંબિત.
- પ્રોસીજરલ ન્યાય — પ્લેઇન્ટ, જવાબ, પુરાવા, નિર્ણયની પ્રક્રિયા આજની CrPC/CPC સાથે મેળ ખાય છે. કાત્યાયન સ્મૃતિમાં આધુનિક જેવા નિયમો (res judicata, evidence rules).

3. હિંદુ પર્યાય લો — 1955-56ના હિંદુ કોડ બિલમાં મિતાક્ષરા (યાજ્ઞવલ્ક્ય પર આધારિત) અને દાયભાગના નિયમો અપનાવાયા, જે કે સુધારા (સમાન વારસો, છૂટાછેડા) સાથે.
4. સ્થાનિક ન્યાય — પ્રાચીન કુલ/પુગ → આજે Gram Nyayalaya અને લોક અદાલત (મધ્યસ્થી/પુનઃસ્થાપન).
5. નૈતિકતા અને ન્યાય — પ્રાચીનમાં ન્યાય = ધર્મનું પાલન; આજે ન્યાયાધીશોની નિષ્પક્ષતા, નૈતિકતા (judicial integrity)માં અસર.

મર્યાદાઓ અને તફાવતો

- પ્રાચીન વ્યવસ્થા ધર્મ આધારિત અને વર્ણ/જાતિ અનુસાર અલગ હતી → આધુનિક સેક્યુલર, સમાન (Article 14, 15).
- દિવ્ય પુરાવા/ઓર્ડીલ → આજે નકારાયા (વૈજ્ઞાનિક પુરાવા).
- રાજા ધર્મ અધીન → આજે રાજ્ય કાયદાના અધીન (Rule of Law).
- કેટલાક પ્રતિગામી નિયમો (જાતિ, સ્ત્રી અધિકાર) → બંધારણ દ્વારા નકારાયા.

ઉપસંહાર (Conclusion):

પ્રાચીન ભારતની ન્યાય વ્યવસ્થા એ માત્ર ઐતિહાસિક વારસો નથી, પરંતુ આજના આધુનિક ભારતીય કાયદા અને ન્યાય પ્રણાલીનો એક મહત્વપૂર્ણ આધારસ્તંભ છે. ધર્મને કેન્દ્રમાં રાખીને વિકસિત થયેલી આ વ્યવસ્થાએ ન્યાય, સમાનતા, નૈતિકતા, કર્તવ્ય-ભાવના અને સામાજિક સંતુલન જેવા મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને એટલી ઊંડાઈથી સ્થાપિત કર્યા કે તે આજે પણ ભારતીય બંધારણની પ્રસ્તાવના, રાજ્યનીતિના નિર્દેશક તત્વો તથા વિવિધ કાયદાકીય વ્યવહારોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, નારદ સ્મૃતિ, કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથોએ રાજાને કાયદાના અધીન રાખવો, પ્રાકૃતિક ન્યાયના સિદ્ધાંતો, સાક્ષ્ય-પુરાવાની વ્યવસ્થા, દંડની પ્રમાણભૂતતા, મધ્યસ્થતા અને સમુદાય-કેન્દ્રિત વિવાદ નિરાકરણ જેવા તત્વોને વિકસાવ્યા, જે આજના લોક અદાલત, ગ્રામ ન્યાયાલય, વૈકલ્પિક વિવાદ નિરાકરણ (ADR), પુનઃસ્થાપનાત્મક ન્યાય (Restorative Justice) અને પીડિત-કેન્દ્રિત ન્યાય જેવી આધુનિક વ્યવસ્થાઓમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે.

બ્રિટિશ ઔપનિવેશિક કાળમાં પશ્ચિમી કોમન લો અને સંહિતાબદ્ધ કાયદાઓના આગમનથી ધર્મ-આધારિત વ્યવસ્થા મર્યાદિત થઈ, પરંતુ સ્વતંત્ર ભારતે સંવિધાન દ્વારા તેના મૂળભૂત મૂલ્યોને અપનાવીને એક સમાવેશી, લોકશાહી અને નૈતિક કાયદા વ્યવસ્થાનું નિર્માણ કર્યું. આજે હિંદુ વ્યક્તિગત કાયદા, સામાજિક ન્યાયના આદર્શો, ન્યાયિક અર્થઘટનમાં નૈતિકતાનું સ્થાન અને સમાજના કલ્યાણને પ્રાધાન્ય આપવાની ભાવના પ્રાચીન ધર્મ-દર્શનની જીવંત પરંપરાને દર્શાવે છે.

આમ, પ્રાચીન ભારતીય ન્યાય-દર્શને આધુનિક કાયદાને માત્ર ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ જ નથી પૂરી પાડી, પરંતુ માનવ-કેન્દ્રિત, નૈતિક અને સંતુલિત ન્યાય વ્યવસ્થાના નિર્માણમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. આ પરંપરાને સમજીને અને તેના સારા તત્વોને આધુનિક સંદર્ભમાં અપનાવીને ભારત વધુ વધુ ન્યાયપૂર્ણ, સમાવેશી અને માનવીય સમાજનું નિર્માણ કરી શકે છે – જે વૈશ્વિક સ્તરે પણ એક અનુકરણીય નમૂનો બની શકે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

- Bharatiya Bandharan (The constitution of India, gujarati) by C. Jamnadas & co. 2016
- Criminal Laws in Gujarati (BNSS, BNS, BSA) by Madhukar D. Dhruv & J.M. Motiani, 2025
- સોફ્ટ કોપી :
- ભારત ના ન્યાયાલયો : અતીત થી વર્તમાન સુધી. (Gujarati Version of COURTS OF INDIA: PAST TO PRESENT) નવી દિલ્હી દ્વાર ડિજિટલ સ્વરૂપે પ્રકાશિત – ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત. 2024
- વેબસાઇટ : 1. <https://gujarativishwakosh.org> 2. વંદે સસ્કૃતમ વેબ સાઇટ